

مراکز علمی و مؤسسات آموزشی شیعه

در ایران و عراق تا پایان قرن پنجم هجری

قدرت الله گراوند

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مراکز علمی و مؤسسات آموزشی شیعه در ایران و عراق تا پایان قرن پنجم هجری

قدرت الله گراوند

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

مراکز علمی و موسسات آموزشی شیعه در ایران و
عراق تا پایان قرن پنجم هجری
قدرت‌الله گراوند
ناشر
پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
تهیه
پژوهشکده تاریخ و سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام
سروراستار
محمدباقر انصاری
ویراستار
وحید حامد
لیتوگرافی، چاپ و صحافی
چابخانه مؤسسه بوستان کتاب
چاپ اول: بهار ۱۴۰۱
شمارگان: ۳۵۰
مرجع بهای کتاب: وبگاه رسمی نشر پژوهشگاه
علوم و فرهنگ اسلامی
عنوان: ۷۴۰ مسلسل: ۱۱۲۹

نشانی
قم. خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر
پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۲۲۸۳۳-۳۷۸۲۲۸۳۴
ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸
کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱
مراکز پخش
۱. قم. میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۰۲۵-۳۷۸۲۲۸۳۴-۳۷۸۲۲۸۳۳
۲. تهران، خیابان انقلاب، روسروی در دانشگاه تهران.
پاساز فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:
۰۲۱-۶۶۹۵۱۵۲۴
وب‌گاه: www.pub.isca.ac.ir
رایانامه: nashr@isca.ac.ir
فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir
فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir
همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه: گراوند، قدرت‌الله، ۱۳۵۲-
عنوان و نام‌پدیدآور: مراکز علمی و موسسات آموزشی شیعه در ایران و عراق تا پایان قرن پنجم هجری /
قدرت‌الله گراوند؛ تهیه پژوهشکده تاریخ و سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام
مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ
اسلامی، ۱۴۰۱
مشخصات ظاهری: ۳۶۰ ص
شابک: 978-600-195-762-8

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۹۱] - ۳۱۴: همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت: نمایه
موضوع: سازمان‌های شیعی -- ایران -- تاریخ
موضوع: سازمان‌های شیعی -- عراق -- تاریخ
موضوع: شیعیان -- ایران -- تاریخ
موضوع: شیعیان -- عراق -- تاریخ
شناسه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ
اسلامی، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام

رده‌بندی کنگره: BP ۳
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۰۶
شماره کتابشناسی ملی: ۸۸۳۵۸۶۹

فهرست مطالب

سخنی با خواننده.....	۱۳
مقدمه.....	۱۵
۱. ضرورت تحقیق.....	۱۸
۲. سؤالات پژوهش.....	۱۹
۳. فرضیات پژوهش.....	۱۹
۴. اهداف پژوهش.....	۱۹
۵. پیشینه تحقیق.....	۲۰
الف) مطالعات عربی.....	۲۰
(۱) کتاب‌ها.....	۲۰
(۲) مقالات.....	۲۱
ب) مطالعات فارسی.....	۲۲
(۱) کتاب‌ها.....	۲۲
(۲) مقاله‌ها.....	۲۳
ج) مطالعات خاورشناسان.....	۲۴
۶. ساختار پژوهش.....	۲۵

۷. بررسی منابع..... ۲۶
- الف) منابع رجال و فهرست..... ۲۷
- ب) تاریخ‌های عمومی..... ۳۱
- ج) تاریخ‌های محلی و منطقه‌ای..... ۳۲
- د) منابع جغرافیایی..... ۳۳
- ه) کتاب‌ها و منابع دیگر..... ۳۴
- و) تحقیقات جدید..... ۳۶
- ۱) کتاب‌ها..... ۳۶
- ۲) مقاله‌ها..... ۳۹
۸. واژه‌شناسی..... ۴۰
- منشأ و پیدایش شیعه..... ۴۳
۹. مراکز علمی..... ۴۵
۱۰. مؤسسات آموزشی..... ۴۵
۱۱. حوزه‌ها و مراکز علمی..... ۴۵
۱۲. نظام تعلیم و تربیت در اسلام..... ۴۶
۱۳. تاریخ تعلیم و تربیت شیعه امامیه..... ۴۶

فصل اول: مراکز علمی

۱. تشیع در عراق و مراکز علمی آن..... ۴۹
- الف) تشیع در عراق..... ۴۹
- ۱) کوفه..... ۵۰
- ۱- پیشینه تاریخی کوفه..... ۵۲

۵۴	۲- تشیع در کوفه.....
۵۸	۳- حوزه علمی کوفه.....
۶۱	۴- ارتباط علمای کوفه با ائمه اطهار علیهم السلام
۶۴	۵- دانشمندان مشهور شیعی کوفه.....
۶۵	۶- خاندان‌های علمی شیعی کوفه.....
۷۲	(۲) بغداد.....
۷۴	۱- چگونگی شکل‌گیری جامعه شیعی در بغداد.....
۷۸	۲- محله‌های شیعه‌نشین بغداد.....
۷۸	- کرخ.....
۹۰	- محله بُراثا (بُراثا).....
۹۲	- کاظمیه.....
۹۶	(۳) نجف.....
۹۸	حوزه علمی نجف.....
۱۰۱	(۴) کربلا.....
۱۰۴	(۵) سامرا.....
۱۰۶	(۶) بصره.....
۱۰۸	۱- شواهد تاریخی وجود تشیع در بصره.....
۱۱۰	۲- نشانه‌های تشیع در میان علمای بصری.....
۱۱۱	(ب) سایر مناطق شیعه‌نشین عراق.....
۱۱۱	(۱) مداین.....
۱۱۲	(۲) حله.....
۱۱۳	(۳) نیل.....

- ۱۱۴ (۴) واسط
- ۱۱۴ ۲. تشیع در ایران و مراکز علمی آن
- ۱۱۴ الف) تشیع در ایران
- ۱۲۴ ب) عوامل نفوذ تشیع از کوفه به ایران
- ۱۲۴ ۱) مهاجرت خاندان اشعری به قم
- ۱۲۶ ۲) مهاجرت سادات به قم
- ۱۲۷ ۳) گسترش تشیع از کوفه و قم به شهرهای دیگر ایران
- ۱۳۴ ۱- قم
- ۱۴۰ حوزه علمی شهر قم
- ۱۴۴ ۲- آوه
- ۱۴۸ ۳- کاشان
- ۱۵۵ ۴- ری
- ۱۵۸ - محله‌های شیعه‌نشین ری
- ۱۶۲ - تشیع در نواحی ری
- ۱۶۳ - علمای شیعی در ری و فعالیت علمی آنان
- ۱۶۵ ۵- ورامین
- ۱۷۰ ۶- اهواز
- ۱۷۷ ۷- نیشابور
- ۱۸۱ ۸- بیهق (سبزوار)
- ۱۸۲ دانشمندان شیعی بیهق
- ۱۸۵ ۹- ماوراءالنهر (سمرقند و کش)
- ۱۸۸ ۱۰- جرجان

۱۱- سایر مناطق شیعه‌نشین ایران.....	۱۹۳
- مشهد الرضا علیه السلام	۱۹۳
- اصفهان.....	۱۹۵
- قزوین.....	۱۹۶
- استرآباد.....	۱۹۷
- مازندران.....	۱۹۹

فصل دوم: مؤسسات آموزشی

مقدمه.....	۲۰۱
۱. مکتب‌خانه.....	۲۰۳
۲. مسجد.....	۲۰۷
الف) مسجد کوفه.....	۲۱۲
ب) مسجد براثا.....	۲۱۵
ج) مسجد رُصافه.....	۲۱۹
د) مسجد بصره.....	۲۱۹
حلقه‌های علمی در مساجد.....	۲۲۰
۳. منازل علما.....	۲۲۲
۴. مجالس علم و علما.....	۲۲۹
۵. کتابخانه و دارالعلم.....	۲۳۶
الف) کتابخانه.....	۲۳۷
ب) دارالعلم.....	۲۴۶
ج) سرانجام کتابخانه‌ها و دارالعلم‌ها.....	۲۵۱

۶. مدرسه..... ۲۵۵
- الف) مدارس ری (که ذکر آنها در کتاب النقص آمده است)..... ۲۶۰
- ب) مدارس قم..... ۲۶۲
- ج) مدارس کاشان..... ۲۶۲
- د) مدارس آوه..... ۲۶۳
- ه) مدارس ورامین..... ۲۶۴
- و) مدرسه ابوالطیب نیشابوری در نیشابور..... ۲۶۵
- ز) مدارس دیگر..... ۲۶۶

فصل سوم: منابع مالی و هزینه‌ای مؤسسات آموزشی

- مقدمه..... ۲۶۷
۱. فقها و علما..... ۲۶۹
- الف) تشکیل جلسات درس..... ۲۶۹
- ب) تهیه محل درس و نیازمندی‌های طالبان و پرداخت مستمری..... ۲۷۰
- ج) پرداخت ماهیانه به شاگردان..... ۲۷۱
- د) وقف برای کاغذ علما..... ۲۷۱
- ه) تأسیس کتابخانه..... ۲۷۲
۲. مردم..... ۲۷۲
- الف) ساخت مدرسه..... ۲۷۲
- ب) موقوفات مردمی..... ۲۷۳
۳. سلاطین..... ۲۷۳
- الف) ساخت مدرسه..... ۲۷۳

ب) قراردادن جیره ماهیانه برای علما و امور وابسته به مدارس.....	۲۷۴
ج) بخشش های مرتب و مجالست با علما.....	۲۷۴
د) کمک های تشویقی.....	۲۷۵
ه) تجدید بنا و قراردادن موقوفات برای مدرسه.....	۲۷۶
و) تأسیس کتابخانه.....	۲۷۷
ز) بورسیه کردن طلاب.....	۲۷۷
۳. وزیران.....	۲۷۷
الف) تأسیس کتابخانه.....	۲۷۷
ب) ارسال پول به بغداد برای علما.....	۲۷۸
ج) وقف دارالعلم، کتابخانه و املاک برای آن.....	۲۷۸
۴. امرای محلی.....	۲۸۰
۵. اطرافیان و وابستگان سلاطین.....	۲۸۰
۶. متمکنان.....	۲۸۱
الف) ساخت مدرسه.....	۲۸۱
ب) تهیه مخارج مدرسه.....	۲۸۱
۷. نقیبان.....	۲۸۱
۸. رایگان.....	۲۸۲
تحلیل داده ها و نتیجه گیری.....	۲۸۳
نتیجه گیری.....	۲۸۵
کتابنامه.....	۲۹۱

نمایه‌ها

روایات.....	۳۱۵
موضوعات.....	۳۱۶
اعلام و مشاهیر.....	۳۳۵
تنالگان.....	۳۵۲
مکان‌ها.....	۳۵۳
کتاب‌ها.....	۳۵۶
مقالات.....	۳۵۹

سخنی با خواننده

شیعیان با وجود پیشینه غنی و جایگاه والایی که در پیشرفت علمی مسلمانان داشتند - به دلیل سلطه قدرت‌های مخالف - بیشتر اوقات در محدودیت بوده‌اند و فعالیت‌های علمی آنان کمتر دیده شده است؛ درحالی‌که نگاهی به اوضاع، اقدامات و مراکز علمی شیعیان در سده‌های نخستین نشان می‌دهد افزون بر اقدامات معصومان (علیهم‌السلام) در توسعه علوم، در عصر غیبت نیز عالمان و بزرگان شیعه در مناطق گوناگون نقش کم‌نظیری در پیشرفت علمی مسلمانان داشته‌اند. این مهم در ایران و عراق که غلبه با شیعیان بود، رونق بیشتری داشته و چشمگیرتر بوده است.

پژوهش حاضر که دستامد فکری نویسنده ارجمند جناب آقای دکتر قدرت‌الله گراوند است، با نگاهی به چگونگی نفوذ و گسترش تشیع در مناطق گوناگون و عوامل مؤثر بر آنها، فعالیت‌های آموزشی، مؤسسات و مراکز علمی شیعیان را بررسی کرده است.

نویسنده محترم ضمن تبیین جایگاه تشیع در مناطق مختلف ایران و عراق، مراکز علمی و مؤسسات آموزشی و پژوهشی این مناطق را شناسایی کرده و نقش عالمان، دانشمندان، حاکمان، وزیران و امیران شیعه را در این توسعه علمی تبیین کرده است.

بی‌گمان اجرای این پژوهش افزون بر نویسنده محترم، مرهون زحمات افرادی است که با نظارت و ارزیابی علمی در رفع کاستی‌های آن کوشیده‌اند. مدیر محترم

گروه فرهنگ و تمدن اسلامی جناب آقای دکتر سیدحسین فلاحزاده، ارزیابان گرانقدر آقای دکتر نعمت الله صفری و حجت الاسلام والمسلمین علی اکبر ذاکری، اعضای محترم شورای پژوهشی پژوهشکده آیت الله محمدهادی یوسفی غروی، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای رمضان محمدی، رئیس محترم اداره پژوهش پژوهشکده حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای سیدقاسم رزاقی، کارشناس محترم گروه حجت الاسلام والمسلمین سیدر رسول کاظمی نسب و جناب آقای مهدی بنی حسن است که جا دارد از زحمات و تلاش های ایشان قدردانی به عمل آید.

همچنین از رئیس محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر نجف لکزایی و معاون محترم پژوهشی پژوهشگاه حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای یعقوب نژاد تشکر می کنم که بدون پشتیبانی و یاریگری بی دریغ و مؤثر ایشان، پژوهش حاضر به سرانجام نمی رسید. نیز بایسته و شایسته است از رئیس محترم نشر پژوهشگاه جناب آقای انصاری و همکارانشان که فرایند آماده سازی اثر و چاپ و نشر آن را بر عهده داشتند، سپاسگزاری کنم.

پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام در راستای حیات و بالندگی علم و دانش، آثار خود را در اختیار جامعه علمی قرار داده، پیشاپیش از انتقادهای پیشنهادهای علمی همه استادان، صاحب نظران و پژوهشگران محترم استقبال می کند. امید است این فعالیت های علمی زمینه ساز رشد و پویایی دانش تاریخ و به دنبال آن تمدن اسلامی شود.

دکتر حمیدرضا مطهری

مدیر پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت علیهم السلام

مقدمه

مذهب تشیع یکی از مذاهب اصیل اسلامی است که ریشه در قرآن کریم و سنت نبوی دارد؛ از این رو زمان شکل گیری آن نیز به عصر نبوی باز می‌گردد و به عبارتی تشیع مولود طبیعی اسلام است؛ اما به سبب تلاش‌های امامان شیعه علیهم‌السلام به ویژه امام جعفر صادق علیه‌السلام در تبیین و تثبیت اندیشه‌های شیعه در برابر اهل سنت و فرقه‌های دیگر، از تشیع اثنی‌عشری با نام «شیعه جعفری» نیز یاد شده است.

پس از رحلت پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به سبب شکل‌گیری سقیفه و جریان خلافت و حاکمیت اهل سنت، شیعیان هرچند در اقلیت قرار گرفتند، در عرصه‌های مختلف به فعالیت پرداختند. می‌توان گفت فعالیت‌های علمی و فرهنگی شیعیان در کنار فعالیت‌های دیگر از همین زمان آغاز شد که انمه اطهار یا اهل بیت علیهم‌السلام در گسترش این فعالیت‌ها نقش ارزنده‌ای داشتند.

فعالیت انمه اطهار و اهل بیت علیهم‌السلام در دفاع از اسلام راستین و مذهب تشیع در قالب‌های گوناگون انجام می‌گرفت که از جمله آنها قیام‌ها و مبارزه‌های سیاسی اهل بیت علیهم‌السلام در برابر حاکمان جور اموی و عباسی بود که قیام امام حسین علیه‌السلام سرآمد آنهاست.

افزون بر مبارزه سیاسی، فعالیت‌های دیگر امامان علیهم‌السلام در قالب فعالیت فرهنگی و علمی قرار داشت. شروع و نقطه آغازین این فعالیت به دوره حضرت

علی علیه السلام در عصر خلفا باز می‌گردد که امام با تربیت شاگردانی همچون کمیل، میثم تمار، عمار یاسر، مقداد و سلمان هسته نظام آموزشی و تربیتی شیعه را بنیان نهاد. همچنین امام با ایراد خطبه‌ها و کلمات قصار و نامه‌های خویش و ادعیه به تبیین مبانی اعتقادی و سیاسی شیعه همت گماشت.

فعالیت امام علی علیه السلام توسط امامان دیگر نیز ادامه یافت و اهل بیت علیهم السلام بر اساس شرایط حاکم بر جامعه و رعایت اصل تقیه کوشیدند به گونه‌های مختلف به تبیین اندیشه‌های شیعه بپردازند و هر گاه فضای سیاسی جامعه بازتر می‌شد، فعالیت علمی و فرهنگی امامان شیعه و اهل بیت علیهم السلام گسترده‌تر می‌شد. عصر امام محمد باقر علیه السلام و امام جعفر صادق علیه السلام که دوران سقوط امویان و ظهور عباسیان با درگیری میان دو خاندان فوق بود، موجب شد فعالیت این دو امام همام بسیار گسترده شود. امام صادق علیه السلام شاگردان فراوانی تربیت کرد که به روایتی شمار آنها به چهارهزار نفر می‌رسید. مورخان شیعه این دوره را دوران تثبیت اندیشه‌های شیعه می‌دانند.

پس از امام جعفر صادق علیه السلام فعالیت امامان علیهم السلام افزون بر عرصه آموزشی، در قالب تعیین کارگزاران در مناطق گوناگون بود. همچنین مناظره امامان علیهم السلام با دانشمندان اهل کتاب که اوج آن زمان امام رضا علیه السلام بود، از فعالیت‌های دیگر ائمه علیهم السلام قلمداد می‌شد که باعث گسترش عمق اندیشه‌های شیعی شد.

با آغاز غیبت صغری و کبری، نواب اربعه ادامه‌دهنده راه ائمه علیهم السلام و واسطه بین مردم با امام عصر علیه السلام بودند. پس از آنان علمای شیعه که وارثان به‌حق ائمه علیهم السلام بودند، ادامه‌دهنده راه ائمه علیهم السلام شدند و در این بین حتی در بعضی شهرها که جمعیت شیعه غالب بود، علما به تأسیس مراکز علمی پرداختند. بدین ترتیب مراکز آموزشی شیعه در سده‌های بعدی در مناطق گوناگون شکل گرفت که البته

عواملی مانند مناسب بودن فضای سیاسی - اجتماعی و حمایت دولت‌های شیعی مذهب مانند آل بویه در رشد آنها تأثیر فراوان داشته است.

این پژوهش به فعالیت‌های علمی شیعیان امامیه از آغاز تا پایان قرن پنجم هجری می‌پردازد. گستره مکانی این پژوهش، ایران و عراق است. منظور از ایران در این، پژوهش شهرهای واقع شده در سرزمین ایران کنونی به علاوه منطقه ماوراءالنهر است و غرض از عراق، بخش میانی و سفلی بین‌النهرین است و شام و جزیره (قسمت علیای بین‌النهرین) خارج از محدوده مکانی آن است. مراکز^۱ گاهی اعم از شهر در نظر گرفته شده و منطقه را نیز شامل می‌شود؛ چنان‌که در بخش ایران، ماوراءالنهر به عنوان منطقه در نظر گرفته شده است.

موضوع این پژوهش به مراکز و مؤسسات آموزشی شیعه دوازده امامی اختصاص دارد. مقصود از حوزه‌های شیعی، مراکز و شهرهایی اند که تعالیم شیعی به طالبان علم و پیروان این مذهب عرضه می‌شد؛ هرچند این مراکز تعلیمی در برخی موارد محدود بوده است. حوزه‌های علمی شیعی مخصوص شهرهای شیعه‌نشین مانند کوفه و قم نیست؛ بلکه اماکن دیگری که شیعیان و اهل سنت با هم می‌زیستند، همچون بغداد و نیشابور نیز در نظر است.

در این پژوهش از شیعه اثنی عشریه با اصطلاح «امامیه» نیز یاد می‌شود و منظور از امامیه در این پژوهش آن گروه از شیعیانی هستند که از خط امامت جدا نشده‌اند و قایل به امامت امامان اثنی عشریه علیهم‌السلام شده‌اند؛ یعنی گروه‌های زیدیه، اسماعیلیه، فطحیه و دیگران که از خط امامت جدا شده‌اند، مد نظر این پژوهش نیستند.

۱. مقصود از مراکز، محل سکونت و استقرار شیعیان امامیه در شهرها و غیر آن است.

در پژوهش حاضر سعی شده نخست میزان نفوذ و گسترش تشیع و عوامل آن در سرزمین‌های عراق و ایران بررسی شود، همچنین در فصل مربوط به مؤسسات آموزشی، فعالیت‌های آموزشی شیعیان امامیه در آنها واکاوی شده و نقش عالمان در پیشرفت علمی و آموزشی و مؤسسات آموزشی و نقش عوامل سیاسی و مذهبی نیز در توسعه و گسترش تشیع بررسی شده است. ملاحظه می‌شود هرگاه حاکمان سنی مذهب تسامح و تساهل مذهبی به خرج داده‌اند، فعالیت آموزشی شیعیان بیشتر بوده است؛ همچنین در زمان آل بویه شیعی مذهب، شیعیان آزادانه به فعالیت‌های آموزشی پرداخته‌اند. افزون بر اینها منابع مالی و هزینه‌ای مؤسسات آموزشی شیعه نیز مد نظر این پژوهش قرار داشته است.

۱. ضرورت تحقیق

از آنجاکه ائمه علیهم‌السلام به‌ویژه از دوره امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام به امر آموزش و تأسیس مراکز و مؤسسات علمی جهت آموزش معارف اهل بیت علیهم‌السلام سعی فراوان نموده و شاگردان خود و عالمان شیعی را به این امر توصیه کرده‌اند، مراکز و حوزه‌های علمی و آموزشی شیعیان از همان ابتدا در مدینه و کوفه و بعدها در مناطقی از ایران بر پا شدند و رونق و گسترش یافتند؛ اما متأسفانه تا کنون تألیفی جامع و کامل در این زمینه صورت نگرفته است و اگر هم کتاب‌ها و تحقیقاتی به زبان عربی در این زمینه نوشته شده‌اند، ناقص بوده و درباره مراکز علمی و مؤسسات آموزشی شیعه در ایران اشاره‌ای بسیار گذرا داشته‌اند؛ پس ضروری می‌نماید در این زمینه تحقیقی به زبان فارسی نگاشته شود؛ از این رو نگارنده سعی داشته در حد توان علمی خویش این موضوع را بررسی کند.

۲. سؤالات پژوهش

این پژوهش در پی پاسخگویی به سؤالات زیر است:

- اوضاع مراکز علمی شیعه امامیه در عراق و ایران از قرن اول تا قرن پنجم هجری چگونه بوده است؟
- شیعیان در مقاطع زمانی فوق در ایران و عراق دارای چه مؤسسات آموزشی بوده‌اند؟
- مهم‌ترین منابع مالی مؤسسات آموزشی شیعه کدام بوده است؟

۳. فرضیات پژوهش

در پاسخ به سؤالات تحقیق می‌توان فرضیات زیر را مطرح کرد:

- مراکز علمی شیعه امامیه در عراق و ایران از قرن اول تا قرن پنجم هجری از نظر کمی و کیفی توسعه و گسترش یافته بودند.
- شیعیان امامیه در مقطع زمانی فوق همانند مذاهب اسلامی دیگر دارای مؤسسات آموزشی ویژه خود مانند مدارس علمیه و کتابخانه بوده‌اند؛ هرچند در مقایسه با مؤسسات اهل سنت محدود بوده است.
- عموم مردم، فقها، سلاطین، وزرا، امرای محلی و دیگران از جمله مهم‌ترین منابع مالی مؤسسات آموزشی شیعه بوده‌اند.

۴. اهداف پژوهش

هدف از این پژوهش شناسایی مراکز علمی و مؤسسات آموزشی شیعیان امامیه در ایران و عراق تا پایان قرن پنجم هجری است که در منابع تاریخی در این زمینه اطلاعاتی به صورت پراکنده آمده است؛ از این‌رو کمتر مورد توجه پژوهشگران بوده

است و با کمک منابع رجالی و جغرافیایی و تحقیقات جدید کوشیده‌ایم به هدف مورد نظر دست یابیم.

۵. پیشینه تحقیق

اگرچه در بیشتر کتاب‌هایی که تاریخ تشیع در پنج سده اول هجری در سرزمین‌های عراق و ایران را محور بحث خویش قرار داده‌اند، اشاره‌هایی به مراکز علمی و مؤسسات آموزشی امامیه آمده است، تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد، پژوهشی مستقل به زبان فارسی که این موضوع را محور بحث قرار داده باشد، صورت نگرفته است؛ اما مطالعاتی به زبان عربی در ارتباط با این موضوع انجام شده که به معرفی آنها پرداخته می‌شود؛ همچنین در مورد گسترش تشیع در آن مناطق و وضع علمی، فرهنگی و سیاسی شیعیان، مطالعاتی به زبان فارسی شده که بررسی می‌شوند.

الف) مطالعات عربی

سهم محققان و پژوهشگران عرب در تحقیقات مربوط به موضوع این پژوهش فراوان است. پژوهش‌های آنان را می‌توان به دو دسته، شامل کتاب‌ها و مقالات تقسیم کرد:

۱) کتاب‌ها

بهترین تحقیق انجام‌شده راجع به مؤسسات آموزشی شیعه امامیه، کتابی است با عنوان تاریخ التربية عند الامامية و اسلافهم من الشيعة بين عهدي الصادق و طوسي نوشته عبدالله فیاض که دو بار چاپ شده که چاپ اول آن را در سال ۱۹۷۲

میلادی انتشارات مطبعة اسعد بغداد انجام داده و در سال ۱۹۸۳ میلادی توسط انتشارات الدار المتحدة للنشر در بیروت به چاپ دوم آن اقدام کرده است. کتابی دیگر تحت عنوان *الفکر التربوی عند الشيعة الامامية* نوشته علاالدین امیر محمد مهدی قزوینی است که انتشارات دار الثقافة در قاهره چاپ کرده و تاریخ انتشار آن معلوم نیست. مجموعه‌ای دوازده جلدی تحت عنوان *موسوعة العتبات المقدسه* شامل مجموعه مقالات نویسندگان و محققان که مؤسسه الاعلمی للمطبوعات در بیروت با نظارت و تدوین جعفر خلیلی در سال ۱۹۸۷ میلادی منتشر کرد. *تاریخ الکوفه* نوشته حسین بن احمد براقی نجفی عنوان کتاب دیگری است که چندین بار چاپ شده و بهترین چاپ آن نیز از انتشارات مکتبه الحیدریه نجف با تصحیح محمد صادق آل بحر العلوم و تحقیق ماجد بن احمد العطیه در سال ۱۴۲۴ قمری است که این کتاب به فارسی نیز ترجمه شده است. کتابی دیگر تحت عنوان *ماضی النجف و حاضرها* نوشته جعفر الشیخ باقر آل محبوبه که مطبعة العلمیه نجف منتشر کرده است. انتشارات القلم کتابی نیز تحت عنوان *البصره فی نصره الامام الحسین (علیه السلام)* نوشته نزار المنصوری در سال ۱۴۲۱ قمری منتشر کرد. *تاریخ الامامین الکاظمین (علیهم السلام)* نوشته ابن الحاج محمد جعفر نقدی نیز مطبعة العربیه عراق چاپ کرده است.

۲) مقالات

پژوهشگران معاصر مقاله‌های متنوع و گوناگونی در مورد مراکز علمی شیعه و مؤسسات آموزشی در آن مراکز نوشته‌اند؛ از جمله: مقاله‌های آقای حسین امین تحت عناوین «المساجد الاسلامیه و اثرها فی نشر التعلیم» در مجله الاستاذ شماره ۱۲ سال ۱۹۶۳-۱۹۶۴ میلادی و «المسجد و اثره فی تطویر التعلیم» در

مجله دراسات تاریخیه دمشق در سال ۱۹۸۱ میلادی چاپ شده است؛ همچنین مقاله «ملاح من النهضة العلمیه فی العراق فی العصر البویهی» به قلم محمدحسین الزبیدی که در شماره ۵ مجله تاریخیه چاپ شده است و مقاله‌ای دیگر از این نویسنده با عنوان «المراكز الثقافیه فی العراق فی القرنین الرابع و الخامس الهجرین» در مجله المجمع العلمیه، مجلد ۳۳ در سال ۱۹۸۲ میلادی چاپ شده است. محمدحسین آل یاسین مقاله‌ای تحت عنوان «المشهد الکاظمی فی العصر العباسی» در شماره ۱۸ مجله سومر به چاپ رسانده است. مقاله‌ای نیز تحت عنوان «امکنه التعلیم فی المجتمع الاسلامی الاول» به قلم علی البهادلی در مجله المنطلق در سال ۱۹۹۱ میلادی به چاپ رسیده است.

مقاله «مدینه النجف الاشرف» نوشته جعفر مرتضی‌العاملی در شماره ۲ مجله دراسات و البحوث در سال ۱۹۹۳ میلادی چاپ شده است. مقاله دیگر تحت عنوان «موقع الشیخ المفید فی مسیره الفکر العلمی الشیعی» به قلم سیدعلی حسینی‌خامنه‌ای در شماره ۴ مجله رساله الثقلین در سال ۱۹۹۳ میلادی چاپ شده است. آقای جعفر سبحانی هم مقاله‌ای با عنوان «الرضی و المرتضی کوکبان» در شماره ۵ مجله تراثنا در سال ۱۴۰۶ قمری چاپ کرده است.

ب) مطالعات فارسی

۱) کتاب‌ها

درباره تاریخ تشیع به زبان فارسی، محققان معاصر کتاب‌های بسیاری نوشته‌اند که به گونه‌ای با موضوع این پژوهش ارتباط دارند. از میان آنها به چند نمونه اشاره می‌شود: زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد نوشته سیدحسن موسوی توسط انتشارات بوستان کتاب قم در سال ۱۳۸۱ چاپ شده است. کتابی

دیگر تحت عنوان تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران (از ورود مسلمانان به ایران تا تشکیل حکومت صفویه) نوشته پروین ترکمنی آذر که توسط مؤسسه شیعه‌شناسی در سال ۱۳۸۴ چاپ شده است. رسول جعفریان نیز کتابی تحت عنوان تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری در سه جلد تألیف کرده که توسط انتشارات انصاریان قم منتشر شده است. معاونت پژوهشی سازمان تبلیغات اسلامی کتابی تحت عنوان ایرانیان مسلمان در صدر اسلام و سیر تشیع در ایران تألیف محمد محمدی اشتهاردی در سال ۱۳۷۱ در ۲۸۵ صفحه چاپ کرده و در سال ۱۳۷۸ با نام رابطه ایران با اسلام و تشیع از طریق انتشارات برهان با مطالبی افزوده شده در ۳۸۴ صفحه چاپ شده است.

گفتنی است در ایران، کتاب‌های دیگری با عنوان «تاریخ شیعیان و تشیع» تدوین شده است؛ ولی همه آنها دارای ارزش تاریخی و علمی نیستند؛ چه بسا جنبه تبلیغی داشته باشند یا اینکه در نقل رویدادهای تاریخی به علت و معلول‌ها توجه نشده و مختصر باشند، همچنین انسجام و نظم تاریخی نداشته باشند. از میان آنها می‌توان به کتاب‌های تشیع و تاریخ آن تألیف هما مشیری، تاریخ انتشار تشیع در ایران تألیف م. اصحابی دامغانی، مذهب تشیع و آرمان‌های ملی ایرانیان تألیف عسکر حقوقی، تاریخ تشیع در ایران تألیف احمد مشکوه کرمانی و تشیع و روند گسترش آن در ایران تألیف علی شیرخانی که همه جایگاه یکسانی ندارند، اشاره کرد.

۲) مقاله‌ها

در رابطه با موضوع این پژوهش نیز مقاله‌های فراوانی به زبان فارسی نوشته شده که از میان آنها می‌توان به مقاله‌های زیر اشاره کرد: مجموعه مقالاتی در کنگره

هزاره شیخ طوسی در مشهد عرضه و در سال ۱۳۵۴ در مجموعه یادنامه شیخ طوسی گردآوری شده‌اند که از میان آن مجموعه، مقاله «محیط زندگانی شیخ طوسی» به قلم محمد محیط طباطبایی برای پژوهش حاضر مقاله‌ای ارزشمند است. مقاله‌هایی نیز در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی به قلم محققان معاصر نگاشته شده که از میان آنها می‌توان به مقاله‌های «امامیه» به قلم احمد پاکتچی و «آل بویه» نوشته سیدصادق سجادی اشاره کرد. مقاله‌ای نیز تحت عنوان «کتابخانه‌ها و دانشخانه‌های اسلامی» به قلم پرویز اذکابی در مجله آینه پژوهش سال پنجم، شماره پنجم و ششم منتشر شده است.

بدین ترتیب با وجود اهمیت آگاهی از مراکز علمی و مؤسسات آموزشی شیعه امامیه برای جامعه شیعه‌مذهب ایران و فارسی‌زبانان، تا کنون تألیفی مستقل، جامع و فراگیر در این مورد صورت نگرفته است. تحقیقات انجام‌شده موضوع مورد نظر را از یک بُعد بررسی کرده‌اند. پژوهش حاضر در صدد است به تمام جوانب موضوع مورد نظر بپردازد.

ج) مطالعات خاورشناسان

در ویرایش دوم دایرةالمعارف اسلام مدخل‌هایی تحت عنوان مسجد، مدرسه و... به مؤسسات آموزشی مسلمانان اختصاص داده شده که البته در آنها اشاره‌هایی به وضع آموزشی در میان شیعیان شده است. ویلفرد مادلونگ مقاله‌هایی در باب فرقه‌های اسلامی نوشته که دو مجموعه از آنها با عنوان «فرقه‌های اسلامی و مکتب‌ها» و «فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه» به فارسی ترجمه و چاپ شده است. همچنین مقاله «تشیع امامی و زیدی در ایران» از او به فارسی ترجمه و در مجله کیهان اندیشه شماره ۵۲ چاپ شده است. مقاله

«از امامیه تا اثناعشریه» اتان کولبرگ تحقیقی درباره تشیع امامیه است که در سال ۱۹۷۶ میلادی به چاپ رسید و در سال ۱۹۹۱ میلادی در مجموعه باورها و احکام شیعه امامیه^۱ تجدید چاپ شد. این مقاله را محسن الویری (خندان) ترجمه کرده و در فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، سال اول، شماره دوم، زمستان ۷۴ چاپ شده است.

۶. ساختار پژوهش

پژوهش حاضر یک مقدمه، سه فصل و یک نتیجه دارد. در مقدمه پژوهش محدوده مکانی و زمانی، همچنین محدوده مذهبی و فرقه‌ای پژوهش مشخص و معین شده است؛ پس از آن ضرورت تحقیق، سؤالات و فرضیات تحقیق، روش تحقیق و اهداف آن و پیشینه تحقیق، بررسی منابع و واژه‌شناسی عرضه شده است. فصل اول با عنوان «مراکز علمی شیعه امامیه در ایران و عراق تا قرن پنجم هجری» دارای دو قسمت است: در قسمت اول، تشیع عراق و مراکز علمی آن بررسی می‌شود؛ این بخش به نفوذ و گسترش تشیع در عراق و شهرهایی می‌پردازد که تشیع در آنها فعالیت آموزشی داشته است. این قسمت با مرکز علمی کوفه شروع می‌شود و با مناطق شیعه‌نشین دیگر در عراق خاتمه می‌یابد. قسمت دوم به بررسی تشیع در ایران و مراکز علمی آن پرداخته است؛ در این قسمت ابتدا چگونگی نفوذ و گسترش تشیع در ایران بررسی شده و سپس به ذکر مراکز علمی آن به اجمال پرداخته شده که با مرکز علمی قم آغاز می‌شود و با مناطق شیعه‌نشین دیگر در ایران خاتمه می‌یابد.

1. Etan Kohlberg, *Belief and Law in Imami Shiism*; Great Britain: Variorum, 1991

فصل دوم با عنوان «مؤسسات آموزشی» دارای یک مقدمه و قسمت‌های مختلف است: در مقدمه آن به بررسی اجمالی مؤسسات آموزشی شیعه امامیه پرداخته می‌شود، پس از آن مؤسسات آموزشی گوناگونی مانند مکتبخانه، مؤسسه آموزشی مسجد، منازل علما، مجالس علم و علما، کتابخانه و دارالعلم و مؤسسه آموزشی مدرسه بررسی می‌شود.

فصل سوم پژوهش حاضر به «منابع مالی و هزینه‌ای مؤسسات آموزشی شیعه» اختصاص یافته که در آن به نقش فقها، مردم، سلاطین، وزرا، امرای محلی و... در تأمین مالی مؤسسات آموزشی شیعه پرداخته می‌شود.

در پایان پژوهش - در بخش نتیجه - نتایج بررسی‌های فوق به اجمال آورده می‌شود تا فرضیه‌های بیان شده، بررسی و بازنگری شوند.

۷. بررسی منابع

همزمان با رحلت پیامبر ﷺ و به قدرت رسیدن ابوبکر در سقیفه، موضع‌گیری امام علی علیه السلام و شیعیان آن حضرت در مورد جانشینی پیامبر ﷺ و مخالفت آنان با نظام خلافت موجب شد بعدها شیعیان در بیشتر جوامع اسلامی در موضع اقلیت قرار بگیرند و همین موضوع بر دشواری پژوهش درباره جایگاه اجتماعی و فرهنگی و مراکز علمی و مؤسسات آموزشی آنان افزوده است. در شرایطی که توجه اصلی تاریخ‌های نوشته شده در جهان اسلام معطوف به تحولات سیاسی جامعه بوده و پژوهش در باب مؤسسات آموزشی و اوضاع علمی و فرهنگی گروه‌های گوناگون سنی مذهب نیز با دشواری همراه است، پرداختن به بررسی وضع شیعیان و مؤسسات آموزشی و مراکز علمی آنان تلاشی دوچندان می‌طلبد. در این میان بررسی اوضاع اجتماعی، علمی و فرهنگی شیعیان امامیه در دوران غیبت که به

دلیل باور به غیبت امام و نبود رهبری منصوص سبب شد - بر خلاف زیدیه و اسماعیلیان - تکاپوی سیاسی آشکاری نداشته باشند، نیازمند کوششی باز هم بیشتر است و برای پژوهشگر چاره‌ای جز رجوع به منابع گوناگون و جستجو در مواضع مختلف منابع مکتوب تاریخی نمی‌ماند.

منابع مورد استفاده در این پژوهش را می‌توان در شش عنوان «کتب رجالی»، «تاریخ‌های عمومی»، «تاریخ‌های محلی و منطقه‌ای»، «کتب و منابع جغرافیایی»، «منابع دیگر» و «تحقیقات جدید» دسته‌بندی کرد که به بررسی تفصیلی آنها می‌پردازیم.

الف) منابع رجال و فهرست

شناخت شخصیت‌های آن روزگاران و آثار آنان بدون بهره‌گیری از این گونه منابع ناقص خواهد ماند. شیعیان کتاب‌هایی برای شناخت محدثین و علمای خود ترتیب داده‌اند. سابقه نگارش این گونه کتاب‌ها به قرن اول هجری باز می‌گردد؛ چنان‌که شیخ طوسی عبدالله بن ابی‌رافع را نخستین کسی می‌داند که نام صحابی‌ای را که در جنگ‌های امام علی علیه السلام همراه حضرت شرکت کرده بودند، در کتاب خود گردآوری کرد.^۱

در سده سوم هجری به خاطر نگارش کتب حدیث و رواج اصول و مصنفات این علم، علم رجال نیز رونق گرفت و گفتنی است شناسایی راویان ضعیف و بدنام نیز در این زمان از میان راویان بی‌شمار لازم بود؛ از این رو در این قرن، کتب رجالی بسیاری درباره شیعیان و به قلم خود آنان نگاشته شد که در حال حاضر جز

۱. محمد بن حسن طوسی؛ الفهرست؛ رقم ۴۵۶.

نسخه ناقصی از کتاب طبقات الرجال احمد بن عبدالله برقی،^۱ آثار و تألیفات رجالی دیگر آن دوران از بین رفته است. البته کتب رجالی این سده مورد توجه رجال‌نویسان بعدی قرار گرفت؛ از جمله رجال حسن بن علی فضال (د. ۲۲۴ق) در عصر نجاشی معروف و شاید در اختیار خود او بوده است.^۲ در سده چهارم نیز کتب رجالی بسیاری نگاشته شد که از آن میان فقط رساله ابو غالب زراری و معرفة الناقلین عن الائمة الصادقین بر جای مانده است. در ادامه به بررسی کتب مهم رجالی به‌ویژه چهار کتاب اصلی رجالی شیعی که از آنها استفاده فراوانی شده است، می‌پردازیم.

رساله ابو غالب زراری: این کتاب در واقع رساله‌ای است که ابو غالب زراری (د. ۳۶۸ق) به فرزندزاده‌اش در تراجم راویان آل‌اعین نگاشته است. این اثر از آن جهت که نویسنده آن خود از خاندان علمی و شیعی‌اعین است، در مورد آن خاندان معتبرترین منبع است که در بخش مربوط به آن بسیار مورد استفاده واقع شده است. نسخه مورد استفاده در این پژوهش همان نسخه‌ای است که با عنوان رسالة ابی غالب الزراری و ملحقاتها با تحقیق محمدرضا حسینی جلالی توسط انتشارات مرکز البحوث و التحقیقات الاسلامیه قم در سال ۱۴۱۱ قمری منتشر شد که افزون بر متن رساله، دارای تکمله‌ای به قلم غضائری، شاگرد ابی‌غالب زراری است، همچنین محمدرضا حسینی تکمله‌ای با عنوان «معجم الاعلام من آل‌اعین الکرام» بر کتاب نوشته که درباره اعلام خاندان‌اعین بسیار معتبر است و در متن پژوهش حاضر از این تکمله نیز استفاده شد.

۱. آقابزرگ تهرانی؛ الذریعه؛ ج ۱۰، ص ۹۹.

۲. همان، ص ۸۹.

رجال کشی (معرفة الناقلين عن الائمة الصادقين یا اختیار معرفة الرجال):

اصل کتاب به قلم ابوعمر و محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی معاصر شیخ کلینی و ابن قولویه قمی نوشته شده است. از تاریخ تولد و مرگ کشی بی خبریم؛ همچنان که اصل کتاب نیز در دست نیست. آنچه اکنون از این کتاب در دست است، گزیده‌ای است که شیخ طوسی (د. ۴۶۰ق) از این کتاب با عنوان اختیار معرفة الرجال فراهم آورده است. روایات کتاب از نظر اطلاعات عمومی تاریخی بسیار درخور توجه است که در مورد جریان‌های انحرافی در عصر ائمه علیهم‌السلام و در خصوص شناخت غلات، واقفه، فطحیه، زیدیه و... اطلاعات سودمندی به دست می‌دهد که این از جمله مزایای کتاب رجال کشی است.

فهرست شیخ طوسی: یکی دیگر از چهار کتاب اصلی رجال شیعه و قدیم‌ترین فهرستی است که درباره کتب شیعه (یا امامیه) باقی مانده است که مشتمل بر معرفی نام و آثار قریب به نهصد تن از صاحبان اصول و مصنفات و حدود دوهزار جلد کتاب است؛ از آن میان جز ۲۷ تن، تمام مؤلفان دیگر از نظر شیخ در زمره امامیه شمرده می‌شوند.^۱ ارزش و اعتبار کتاب تا حدی بود که دوره‌های پس از شیخ طوسی ذیل‌های متعدد و کتاب‌هایی بر محور آن نگاشته شده است؛ از جمله: معالم‌العلماء ابن شهر آشوب مازندرانی و فهرست منتجب‌الدین رازی. ممکن است فهرست شیخ طوسی خالی از ضعف نباشد؛ اما عظمت مقام وی و توجه خاص دانشمندان در طی قرون و دقتی که در تنظیم آن به عمل آمده، اعتبار فراوانی به آن بخشیده است.^۲

۱. محمد بن حسن طوسی؛ الفهرست؛ مقدمه، ص ۹-۱۰.

۲. همان، ص ۹. ر.ک: علی خامنه‌ای؛ چهار کتاب اصلی علم رجال؛ ص ۵۶.

رجال طوسی: کتاب رجال یا الابواب شیخ طوسی یکی دیگر از چهار کتاب اصلی رجال شیعی است که در بخش مؤسسه آموزشی منازل علما و امرا بسیار از آن استفاده شد. همان طور که گفته شد، سه کتاب از چهار کتاب اصلی علم رجال با نام شیخ طوسی پیوند خورده است.

رجال نجاشی: کتاب الفهرست معروف به رجال نجاشی نوشته ابوالعباس احمد بن حسین نجاشی (د. ۴۵۰ق) در زمان حیات شیخ طوسی توسط نجاشی تدوین شده؛ ولی وی به طور حتم کتاب خود را پس از تألیف فهرست طوسی و با اطلاع از آن و با توجه به مندرجات آن نوشته است و چنان که آیت الله بروجردی تذکر داده اند، در نگارش آن در پاره‌ای موارد قصد تصحیح مطالب فهرست شیخ طوسی را داشته است و اصولاً در تراجم رجال و نحوه ترتیب مطالب و سبک بیان، از نوشته طوسی متأثر است. بدین گونه می‌توان گفت رجال نجاشی «مکمل و اولین ذیل بر فهرست شیخ طوسی است».^۱ کتاب رجال نجاشی بیشتر از کتب رجالی دیگر در این پژوهش مورد استفاده واقع شده و در مورد علمای شیعی شهرهای گوناگون عراق و ایران و فعالیت‌های آموزشی آنان دارای اطلاعات ارزشمندی است.

فهرست منتجب‌الدین رازی: نام این کتاب اسماء مشایخ الشیعه و مصنفیهم است که منتجب‌الدین رازی میان سال‌های ۵۷۳ و ۵۹۲ قمری نوشته است. موضوع آن ذکر صاحبان اصول و مصنفینی است که پس از شیخ طوسی آمد و یا معاصر وی بوده‌اند و نامشان در الفهرست طوسی نیامده است. این کتاب برای اولین بار در ایران همراه با کتاب بحار الانوار مجلسی و در آغاز جلد

۱. ر.ک: محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی؛ اختیار معرفة الرجال؛ ص ۴-۵.

بیست و پنجم چاپ سنگی آن منتشر شد و پس از آن جداگانه با تحقیق محدث ارموی و توسط کتابخانه مرعشی در قم به سال ۱۳۶۶ شمسی چاپ شد. از این کتاب بیشتر برای شرح حال عالمان و نویسندگانی استفاده شده که در نیمه دوم قرن پنجم هجری می زیسته اند یا دست به تألیف کتاب زده اند؛ به ویژه در بخش مراکز علمی شیعه ایران کاربرد زیادی داشته است.

ب) تاریخ های عمومی

تجارب الامم و تعاقب الهمم نوشته ابوعلی احمد بن محمد مسکویه (د. ۴۲۱ق): این کتاب تاریخ عمومی ایران و اسلام تا عهد مؤلف است و درباره تاریخ آل بویه از معتبرترین منابع به شمار می آید. از این کتاب بیشتر در بخش هایی استفاده شده که از نظر زمانی مصادف با حکومت آل بویه بوده است. المنتظم فی تاریخ الملوک والامم نوشته ابوالفرج عبدالرحمن بن جوزی (د. ۵۹۷ق): نویسنده به سبب تبحر خود در دانش های دینی، فقه و حدیث، آگاهی های ارزشمندی در مورد مسائل مذهبی و درگیری های فرقه ای در بغداد عرضه کرده است. توضیحاتی که ابن جوزی از شورش های شیعه و سنی دارد و شرح حال زندگانی شخصیت های علمی و سیاسی آن زمان و گزارش های وی در مورد شهرهای شیعه نشین، حوادث مربوط به آنها، المنتظم را به بهترین منبع از میان منابع تاریخ عمومی برای پژوهش حاضر تبدیل کرده که در بخش های گوناگون این پژوهش بسیار از آن استفاده شده است.

الکامل فی التاریخ مشهور به کامل ابن اثیر به قلم عزالدین ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن اثیر (د. ۶۳۰ق): این کتاب یکی از مشهورترین تاریخ نامه های عمومی به شیوه سال شمار اسلامی است. این کتاب نیز همانند